

VIVA VOX: SOBRE LA PRONUNCIACIÓ CATALANA DEL LLATÍ TARDÀ ESPECIALMENT EN TEXTOS MUSICALS¹

ANTONI SEVA

RESUM

La pronunciació del llatí és motiu de freqüents errors i dubtes entre els no especialistes. El llatí tardà i medieval, tot i conservar molts trets comuns, va evolucionar de manera particular en els diversos territoris de la llatinitat. Aquí es tracta de determinar els trets propis de la pronunciació catalana comparada amb les altres, sobretot amb la italiana, adoptada per l'Església catòlica. Això afecta una rica literatura de textos litúrgics i profans, molts dels quals han estat musicats. L'article proposa unes normes clares adreçades especialment a la composició i interpretació d'aquests textos.

PARAULES CLAU: prosòdia llatina, llatí tardà i medieval, literatura llatina musicada, llatí i català.

VIVA VOX: ON CATALAN PRONUNCIATION OF LATE LATIN ESPECIALLY IN MUSICAL TEXTS

ABSTRACT

Latin pronunciation is a source of frequent errors and it has raised many doubts among non-specialists. Medieval and late Latin, even though they preserve many common traits, developed in particular ways in the different territories where it was used. Here it will be determined the traits of Catalan pronunciation compared to other pronunciations, especially the Italian, adopted by the Catholic Church. All this affects a rich literature of liturgical and secular texts, many of them with music. The article proposes clear rules addressed especially to the composition and vocal performance of these texts.

KEYWORDS: Latin prosody, late and medieval Latin, Latin literature with music, Latin and Catalan.

1. Aquest article s'ha redactat en resposta a una consulta del director i compositor Joan Grial, qui, amb gran escrupolositat filològica i musical, expressava els seus dubtes en un terreny en què abunden les confusions i els mals hàbits.

La pronunciació del llatí que sentim als mitjans audiovisuals molt sovint feix les orelles dels llatinistes. Això és particularment molest en les obres musicals,² amb pronúncies bàrbares, sobretot en l'accentuació. Rarament sentim ben pronunciat *Carmina Burana* (s'ha de dir «els *Cármina Burána*»);³ sentim dir *libéra me* (en lloc de *libera me*), *réquiem* (per *réqwiem*), *dramátis personáe* (per *drámatis persónae*); gairebé mai sentim dir correctament *Tárraco* i menys encara *Bárcino* (aquí fins i tot alguns pronuncien la *c* a la castellana); etc. De manera semblant, altres llengües també en surten perjudicades, com l'alemany i en especial l'italià: sentim dir (*Cecília*) *Bartóli*, *Paólo*, etc. Pel que fa al llatí, sol donar-se'n per excusada la ignorància, com si es tractés d'una llengua exòtica. Al contrari, es consideraria un gran senyal d'ignorància la mala pronúncia de l'anglès en mots com *out*, *Washington*, si es pronunciessin *out*, *Vasingtón*. Tot això demostra incúria o baix nivell cultural⁴ i, en el cas del llatí, un allunyament de les nostres fonts.

La prosòdia llatina, òbviament, no es pot abordar com si fos un bloc unitari. Cal tenir-hi en compte les coordenades cronològiques i dialectals. Si ens referim al llatí clàssic (aprox. quatre segles), els fets són prou clars: hi correspon la pronunciació clàssica o erasmiana adoptada gairebé absolutament en els medis acadèmics. Aquesta pronunciació s'ha d'aplicar també a les obres clàssiques, o de tema clàssic, musicades per compositors contemporanis (I. Stravinsky, J. Soler, etc.). Però fóra un anacronisme aplicar-la a textos més tardans, litúrgics o profans, molts dels quals són medievals.

El llatí tardà i medieval presentava molts elements comuns, però també diferències dialectals que anaven en augment, i més amb l'extinció del llatí com a llengua parlada i l'aparició de les llengües derivades; en sentit contrari, l'ús culte d'una llengua comuna, prestigiosa i ritual, actuava com a factor conservatiu. L'evolució del llatí va donar lloc a diverses tradicions prosòdiques, més o menys estables, en les diferents regions de la llatinitat. La més sòlida i divulgada és la italiana, adoptada per l'Església catòlica.

També hi ha hagut, naturalment, una tradició específica catalana; el pas del temps i les influències foranes, però, l'han enterbolida. Per tant, s'ha de restaurar, sistematitzar i unificar. Ha de ser una pronunciació independent, en particular, tant de la italiana com de la castellana i de la francesa, que han introduït en la catalana elements estranys, per contacte o per pressió. Ara bé, no s'han de perdre de vista els elements comuns a tota la llatinitat: de fet, moltes de les regles que es donaran aquí tenen validesa general; altres són peculiars del català.

La pronunciació que proposo té en compte l'evolució del llatí i la divisió dialectal: llatí clàssic i tardà, pas al romànic, modificacions comunes del català i variants dialectals. Moltes normes són clares i segures, però no totes: hi ha casos am-

2. Fins i tot, a vegades, en la locució de Catalunya Música, una emissora que fa lloables esforços per la pronúncia acurada.

3. Aquí l'accent agut indica només la síl·laba en què recau l'accent, no si la vocal és oberta o tancada.

4. Vaig sentir explicar a Antoni Ros Marbà que, quan la BBC li havia de fer una entrevista, abans li van demanar si el seu nom s'havia de pronunciar *Antóni* (i no *Ántoni*). Se n'hauria de prendre exemple.

bigus o discutibles. Sense pretendre ser exhaustiu, exposo a continuació els punts que em semblen clars i també els que presenten dificultats.

CONSONANTISME

Només alguns sons i la seva representació gràfica requereixen alguna observació:⁵

— *c i g*:

En llatí clàssic es pronunciaven sempre igual (com la *c* de *casa* i la *g* de *gall*), davant de qualsevol vocal; en textos medievals, s'han de pronunciar com en català, fins i tot davant dels diftongs clàssics *ae* i *oe*, tots dos reduïts més tard a *e* (cf. *infra*): *caput*, *centum*, *circa*, *cogo*, *genius*, *regis*, *c(a)elum*, *c(o)etus*.

— *b*:

Sempre muda; cal evitar la lletja pronúncia italiana en *mibi*, *nihil* (*miki*, *nikil*).⁶

— *s*:

Tot i que en llatí clàssic la *s* era sempre sorda, després es va dividir en sorda (*s*-, *-ss*-, cons. + *s*-) o sonora (*-s*- intervocàlica, *-s* si el mot següent comença per vocal); es pronuncien com en català: *salus*, *assigno*, *mensis*, *risus*, *omnes amici*.

— *x*:

Signe que representa dos sons; em sembla més adequat conservar-li el valor llatí (*ks*), fins i tot en posició intervocàlica: *iunxi*, *dixi*, *rex*.

— *z*:

Només es dona en mots grecs i es pronuncia com en català *tz* (*dz*), fins i tot en posició inicial: *baptizo*, *Zephyrus*.

— *i i u* consonàntiques:⁷

Sempre davant vocal, formant-hi síl·laba; en llatí clàssic tenien el mateix valor que la *i* i la *u* consonàntiques del català (*y*, *w*: *deien*, *iode*, *diuen*): *iam*, *uenio*,

5. Per simplificar, dono aquí a cada signe, si no s'indica el contrari, el valor que habitualment té en català.

6. Aquesta pronúncia prové d'un intent tardà de restaurar la primitiva aspiració, exagerant-la. Darrerament ha tingut una poc feliç conseqüència en català: els diccionaris admeten ara *aniquilar* (cosa que no va fer Fabra), forma innecessària i sens dubte no presa directament de l'italià; hauríem de dir, doncs, també *niquilisme* com fan els italians (*annichilare*, *nichilismo*).

7. En llatí clàssic les *i* i *u* consonàntiques no es distingien gràficament; aquesta grafia, la més correcta, és la que es manté en l'edició de molts textos clàssics, com els de la Fundació Bernat Metge: *iam*, *uenio*, *iuenis*. A partir del Renaixement, les consonàntiques solien representar-se amb *j* i *v* (*jam*, *venio*, *juvenis*). Actualment també molts editors fan servir un sistema mixt: representen les *i* vocàlica i consonàntica amb *i*, mentre que representen la *u* vocàlica amb *u* i la consonàntica amb *v* (*iam*, *venio*, *iuvenis*).

iuuenis (*yam*, *wenio*, *ywuenis*), però més tard van derivar en els sons fricatiu representats en català per *j* i *v*;⁸ seria lícit pronunciar-les així (*jam*, *venio*, *juuenis*), però em sembla més estès i preferible el costum de pronunciar-les, respectivament, com a *y* i *v* (*yam*, *venio*, *ywuenis*).

— *ch, ph, th*:

Respectivament, *k, f, t*.

— *gn*:

Com en català: *agnus*, *dignus*; cal evitar la pronúncia a la italiana o a la francesa (= *ny*).

— *qu*:

Sempre ha de sonar la *u*: *quasi*, *qui*, *undique*, *requiem*, *relinquo* (*quasi*, *qüi*, etc.).

— *ti* seguides de vocal:

En llatí clàssic la *t* tenia el seu valor original (com en català *atiar*); després es va assibilar. S'han de pronunciar com si fos *ci-*, evitant la pronúncia italiana (*ts*) i castellana (*th*): *gratia*, *ratio* (*gracia*, *racio*).

— *s-* seguida de consonant:

S'ha de pronunciar sense *e* protètica: *spiritus*, *statuo* (no *espiritus*, *estatuo*).

VOCALISME

La qüestió és difícil. El sistema del llatí clàssic comprenia cinc vocals del mateix timbre que podien ser llargues o breus, distinció que més tard es va perdre, alhora que s'incrementaven els timbres vocàlics, i es desdoblaven la *e* i la *o* en obertes i tancades. A més, el llatí distingia la quantitat natural de la vocal de la quantitat de la síl·laba de què formava part; així, en *terra*, la *e* era breu, però la síl·laba *ter-* era llarga; la *e* interior del verb *habere* era llarga de natura, però s'abreujava davant vocal (*habeo*). Això té conseqüències en l'evolució de la pronúncia i en l'accentuació. Per la seva banda, el pas de les vocals del llatí tardà al català presenta molts punts obscurs i el sistema resultant té anomalies i notables diferències dialectals.

Al meu parer, una pronunciació a la catalana, pel que fa a les vocals, ha d'atendre dos criteris fonamentals, oposats en part: l'evolució fonètica del llatí al català i el valor fonològic de les vocals en llatí. El segon restringeix el primer i ha de prevaler.

8. La *v*, pronunciada a la manera del balear i de gran part del valencià, sense confusió amb *b*, amb clara distinció, per exemple, entre *vella* i *bella*.

— *i i u*:

Aquestes vocals tancades, tant tòniques com àtones, no ofereixen cap dificultat: es pronuncien igual en llatí i en català.

— *a, e i o* àtones:

Com a conseqüència del valor fonològic d'aquestes vocals en llatí, s'han d'excloure la vocal neutra i el tancament de la *o* en qualsevol posició per dos motius: perquè això impediria distincions rellevants en llatí, especialment en les desinències casuals i personals, i perquè no són fenòmens propis de tot el domini català. Un parell d'exemples: *domine* (voc. de *dominus*) en català oriental es pronunciarà com *domina* (nom., voc. i abl. de *domina*), i *dominos* (ac. pl.), com *dominus* (nom. sing.); *emitto* es pronunciarà com *amitto* i *moratus* com *muratus* (mots de significat molt diferent). Les distincions hi són ben clares en llatí i en català occidental.

— *a* tònica:

No presenta cap dificultat: es pronuncia igual.

— *e* tònica:

En general, en tot el domini llatí, la *e* llarga del llatí clàssic es converteix en *e* tancada en llatí tardà, i la *e* breu, en *e* oberta; d'aquest estadi parteixen les llengües romàniques. Però l'evolució en català és inversa. Es tracta d'un fenomen excepcional, complex i de causes discutides.

El fet és que en català oriental la *e* llarga es converteix en *e* oberta; en balearic, en vocal neutra; en català occidental, en *e* tancada. Exemples: *catena*: *cadèna*, *cadèna*, *cadèna*;⁹ *credere*: *crèure*, *crèure*, *crèure*; *tres*: *très*, *très*, *trés*; *plenus*: *plè*, *plè*, *plé*.

Al seu torn, la *e* breu es converteix en *e* tancada en tots els dialectes. Exemples: *bene*, *deus*, *equa*, *herba*, *meus*, *pellis*, *tenet*, *uenit*,¹⁰ *ueniunt*: *bé*, *déu*, *égua*, *hérba*, *méu*, *péll*, *té*, *vé*, *vénen*.¹¹ Ara bé, en certs contextos fònics, especialment davant de *l* i *r*, es dona *e* oberta. Exemples: *certus*, *gelu*, *generus*, *mel*, *pedem*, *perdere*, *terra*: *cèrt*, *gèl*, *gèndre*, *mèl*, *pèu*, *pèdre*, *tèrra*.

En les altres llengües romàniques, generalment la *e* tancada es manté i la *e* oberta sol diftongar en *ie*; això és parcial en italià, més complex en francès i sistemàtic en castellà. Exemples: *a*) *e* llarga: italià: *catena*, *credere*, *tre*; francès: *croire*, *trois*; castellà: *cadena*, *creer*, etc.; *b*) *e* breu: italià: *bene*, *herba*, *miele*, *piede*, *tiene*,

9. Represento aquí la vocal oberta amb accent greu; la neutra, amb circumflex; la tancada, amb agut.

10. El present *uenit*, amb *e* breu, s'oposa al perfet *uenit*, amb *e* llarga.

11. Observem, de passada, que, sense tenir en compte aquesta evolució general, els diccionaris catalans registren *rèquiem* i *tedèum*, tot i tractar-se en tots dos casos d'una *e* breu; em sembla erroni, sobretot el segon, perquè, en contra del títol, en la lletra de l'himne per força s'ha de dir *te Déum laudamus*.

viene; francès: *bien, herbe, miel, pied, tient, vient*; castellà: *cierto, hielo, yerno, miel, tiene, viene*, etc.

— *o* tònica:

De manera anàloga a la *e*, la *o* llarga del llatí clàssic deriva en *o* tancada en llatí tardà, i la *o* breu, en *o* oberta.

El català és aquí més regular: en general, es manté en l'estadi del llatí tardà. Exemples: *a)* *o* llarga/tancada: *amorem, carbonem, corona, donat, pomum, totus: amor, carbó, corona, dóna, poma, tot*; *b)* *o* breu/oberta: *bonus, domina, locus, mors, nouus, pons: bo, dona, lloc, mort, nou, pont*.

Ara bé, hi ha una tendència a l'obertura de la *o* tancada en síl·laba inicial: *florem, gloria, hora, nomen, sol: flòr, glòria*, etc.; aquesta tendència no es dóna en el nord del català oriental (*flór, hóra*, etc.), i en rossellonès encara es tanca més, en *u* (*flur, sul*, etc.).

En les altres llengües romàniques, es manté la *o* tancada (en francès vacil·la entre *o* i *ou*): italià: *amore, carbone*, etc.; francès: *amour, charbon*, etc.; castellà: *amor, carbón*, etc. La *o* breu diftonga en *uo* en italià (*buono, luogo*, etc.), en l'antic diftong *eu* en francès (*il meurt, neuf*, etc.), en *ue* en castellà (*bueno, dueña, luego*, etc.).

— *y*:

Aquesta vocal és la transcripció de la *υ* grega, que representava un so intermedi entre la *i* i la *u* (com la *u* del francès i la *ü* de l'alemany). Sempre va ser un so estrany al llatí, introduït per via culta en els hel·lenismes. S'ha de pronunciar com la *i*, d'acord amb l'evolució en totes les llengües modernes.

DIFTONGS

Els únics diftongs del llatí clàssic són *ae*, *oe* i *au*; també, secundàriament, *eu* i *iu*.

En llatí clàssic hi havia tendència a reduir *au* a *o* (*Claudius/Clodius, auricula/oricula*); amb tot, el diftong es va mantenir fins en llatí tardà; en diverses llengües romàniques s'ha reduït a *o* (*audire, aurum, paucus: oir, or, poc*). S'ha de mantenir la pronúncia diftongada: *aurum, laudo*, etc.

El diftong *eu* només es dóna en uns pocs mots llatins que han sofert apòcope (*ceu, neu, seu*) i sempre en els abundants mots grecs que el contenen (*euge, Europa*, etc.). S'ha de mantenir. Només en els dat. *cui* i *huic* es dóna el diftong *ui* en llatí clàssic.

Ja des d'antic *ae* tendia a reduir-se a *e*, oberta en llatí tardà, com la *e* breu. Té, doncs, el mateix tractament que aquesta vocal, és a dir, en català: *a)* en posició tònica: *e* tancada en general (*caecus, graecus, saeculum: céc, gréc, ségle*) i oberta en certs casos, especialment davant *r* i *l* (*caelum: cèl*, i també *praemium: prèmi*); *b)* en posició àtona, especialment en desinències, no és admissible la vocal neutra: *laetitia, aestuus, dominae, causae*.

El diftong *oe* és poc abundant en llatí clàssic; en llatí tardà evoluciona a *e* tancada, com la *e* llarga. Un mot com *poena* dóna *e* oberta en català oriental i tancada en occidental; de manera semblant, *amoenus*.

SILLABACIÓ

La correcta separació de les síl·labes és molt important en la recitació i en el cant. Per sort, el català és la llengua que, en aquest aspecte, més s'assembla al llatí, sense admetre diftongs creixents (*ia*, *ie*, etc.), com fan l'italià, el francès i el castellà; pel que fa als decreixents, ja hem dit quins són els únics diftongs llatins. Per tant, s'ha de separar així: *gra-ti-a*, *di-es*, *ge-ni-i*, *ra-ti-o*, *stu-di-um*; *tu-a*, *stre-nu-e*, *tu-i*, *tu-o*, *tu-us*.

Les mateixes combinacions de vocals dels diftongs a vegades no formen diftong, sinó que estan en hiat: *ae* i *oe* són diftongs gairebé sempre; *au* sense formar diftong és raríssim; *eu*, llevat dels casos indicats, no forma diftong. Combinacions en hiat: a) *ae* no és diftong en algun mot d'origen grec, com *a-er*, *a-e-ris*, *a-e-ri-us*, que es diferencia de *aes*, *ae-ris*, *ae-ra-ri-um*; tampoc no ho és en l'hebreu passat pel grec *Mi-cha-el*; b) *oe* no és diftong en compostos com *co-e-o*, *in-tro-e-o* i en el grec *po-e-ta*; c) *eu* no és diftong en mots llatins, com *de-us*, *me-us*, *fer-re-us*.

ACCENTUACIÓ

Encara més important per a la recitació i el cant i la composició musical és la correcta col·locació de l'accent. Aquesta depèn en llatí de la quantitat de la penúltima síl·laba: si és llarga, el mot és pla; si és breu, el mot és esdrúixol. No podem entrar aquí en aquesta qüestió, amb diverses excepcions i casos ambigus. Els diccionaris i les gramàtiques especifiquen la quantitat de les síl·labes en el lèxic, en els temes i en els sufixos.

Convé, però, cridar l'atenció sobre els casos variats que presenta la conjugació, sobretot per la tendència a desplaçar l'accent, que es dóna en català i en castellà (i convertir els mots d'esdrúixols en plans) i encara més en francès (i convertir els mots d'esdrúixols i plans en aguts), cosa que no es dóna en italià. Per exemple, en les diverses formes de *libero*, el llatí accentua així: (pr.) *libero*, *liberas*, *liberat*, *liberámus*, *liberátis*, *liberant*, (imperat.) *libera*,¹² *libérate*, (imperf.) *liberábam*, *liberábás*, *liberabámus*, *liberabátis*, etc. La tendència (a evitar absolutament!) del parlant català, per calc de la seva llengua, és accentuar *libéro*, *libéras*, *libérant*, *libéra*, *liberábamus*, *liberábatis*.

12. Un exemple excel·lent, en l'ofertori del *Requiem* de Mozart: «[...] *libera* ánimas [...] *libera* éas [...]».

També hi ha altres mots (subst. i adj.) en què en català s'ha desplaçat l'accent. Els cultismes *artífex*, *pontífex* estan mal formats: llatí: *ártifex*, *póntifex*; llatí: *húmilis* hauria de donar *húmil*; per influència d'*humit* es tendiria a alterar la bona pronúncia (*h*)*úmidus*.

CONCLUSIÓ

Com s'ha pogut comprovar, la pronunciació del llatí, clàssic o tardà, és complexa. Hi ha molts punts clars i fàcils d'aplicar; altres, pocs, són discutibles. Alguns exigeixen coneixements especials de fonètica i prosòdia llatina i romànica que no es poden demanar ni a les persones cultes en general i que requereixen l'assessorament d'un filòleg. De tota manera, ben mirat, la pronunciació del llatí no és més difícil que la de l'italià i ho és molt menys que la del francès i de l'anglès.

Algunes normes proposades aquí poden sobtar, perquè s'aparten del català, però cal tenir ben present que pronunciar el llatí a la catalana no és el mateix que pronunciar el català. El nucli del sistema prosòdic llatí s'ha de preservar; si no, ja no fóra llatí.

En la meva opinió, cal procurar que la pronunciació catalana del llatí sigui estricta i unitària; ho ha de ser en els punts essencials i en els comuns. S'han d'evitar les barreges i les incoherències. Ara bé, és del tot admissible —i, a més, inevitable— que es donin algunes variants espontànies, sobretot dialectals: no hi fa res, per exemple, si els uns diuen *plènus* i *flóres* i els altres *plénus* i *flòres*. Com en totes les qüestions de parla, la norma fixa i dóna estabilitat, evita les solucions arbitràries i les intrusions alienes, però ha d'estar oberta als usos lícits i genuïns que el costum i la tendència natural dels parlants imposen.

Aquí m'he ocupat dels aspectes que corresponen a la filologia: la descripció i l'explicació dels fets i les normes que se'n poden extreure. Però, d'altra banda, s'hi interfereix una qüestió prèvia, externa, de «política» lingüística: l'elecció del tipus de pronunciació. Em refereixo en concret a les recomanacions vaticanes d'adoptar en la litúrgia la pronunciació a la italiana, a fi d'uniformar els usos en un domini propi. És una opció lícita, subjecta a la decisió de les parts interessades. Ara bé, ha de quedar clar que, des del punt de vista filològic, aquesta opció no és l'única legítima. I, encara més, fora de l'àmbit que li és propi, és una opció desencertada, impertinent: no tot el llatí tardà i medieval és italià ni litúrgic. Sens dubte, l'enamorat autor dels *Carmina Riuipullensia* no pronunciava així els seus versos. Tanmateix, no cal exagerar la magnitud del problema: com ja he dit, sobre les peculiaritats, hi predominen els elements unitaris. Si es respecten els punts essencials del sistema, si s'eviten les pronúncies bàrbares, que fan mal a l'orella i comprometen la dicció i el ritme, ja hi haurà molt de guanyat. No a tothom es poden demanar certes subtileses.